

izvještaj Zavoda

RAD ZAVODA U 1954 GODINI

Iako se iz objavljenih priloga ovoga broja »Naših starina« ogleđa rad Zavoda u 1954 godini, ipak je nužno da u posebnom izvještaju informiramo sve zainteresovane — organe zaštite spomenika kulture Bosne i Hercegovine i drugih republika, slične naučne i stručne ustanove, nadležne organe narodne vlasti, društveno-političke organizacije, kao i pojedine građane — čime se sve Zavod bavio u proteklom vremenskom periodu, u kakvim je uslovima radio i kakve je rezultate postigao. Ovaj izvještaj kao dopuna naprijed objavljenih posebnih stručnih i naučnih članaka, jer se više zadržava na poslovima koji tamo nisu obrađeni, i kao

logičan nastavak izvještaja o radu Zavoda u 1953 godini, koji je donesen u prošlogodišnjem broju našeg godišnjaka, trebalo bi da upotpuni sliku napora i rezultata radnog kolektiva Zavoda na zaštiti i proučavanju spomenika kulture i (prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini od njegovog osnivanja do danas. To će omogućiti da se lakše sagledaju i eventualni nedostaci u radu naše zaštitne službe, da se vidi sadašnje stanje te službe i da se, s obzirom na mnogobrojne i ozbiljne zadatke koji pred njom stoje, ona unaprijedi i još više osposobi za dalji rad.

ORGANIZACIJA ZAVODA

Najvažniji faktor u radu Zavoda su njegovi kadrovi. U tome pogledu smo i u 1954. god., koja je, istina bila znatno povoljnija od ranijih godina, imali poteškoća. Moramo priznati da nam je uspjelo da pronađemo pravnika, koji je preuzeo poslove sekretarijata i pravne zaštite, kako su to ostali Zavodi već davno uradili. Isto tako, riješili smo pitanje referenta za zaštitu spomenika NOR-a, i to na taj način što je jedan član kolektiva preuzeo pored ostalih i te poslove. To razumije se, nije potpuno rješenje toga pitanja. Najteže je bilo sa arhitektonsko-konzervatorskim sektorom. Obadvojicu arhitekata, koje smo ranije s velikim naporom dobili i koji su vrlo lijepo počeli da rade, sada smo izgubili. Jedan je otišao na drugu (dužnost gdje je više plaćen, a drugi je premješten na Tehnički fakultet. U takvoj situaciji Zavod je postavio jednog honorarnog tehničara i povremeno honorarno koristio bivše arhitekate. Ova teškoća se nužno odražavala u radu Zavoda čitave godine. Da bi obezbijedili stalnog arhitektu, stipendirali smo jednog apsolutna Tehničkog fakulteta, koji je poslije diplomiranja u 1955 godini nastupio službu u Zavodu. Znamo da on sam ne će moći obavljati sve poslove i da ćemo i dalje biti prinuđeni na povremeno angažovanje stručnjaka izvan Zavoda. U ostalim sektorima nije bilo promjena. Danas organizacija Zavoda

izgleda: Likovno-konzervatorski ostsjek: jedan akademski slikar i istoričar umjetnosti i jedan istoričar umjetnosti; Arhitektonsko-konzervatorski sektor: jedan honorarni arhitekt i jedan honorarni tehničar (obadvojica sa skraćenim radnim vremenom); Ostsjek za istorisku obradu spomenika: jedan istoričar i jedan honorarni istoričar sa skraćenim radnim vremenom; Ostsjek za zaštitu prirode: jedan inženjer šumarstva; Arheološki ostsjek: jedan arheolog i jedan referent za stečke (direktor Zavoda); Referat za orijentalne epigrafske spomenike: jedan orijentalista; Referat za NOB spomenike: jedan učitelj (student istorije); Sekretarijat: jedan pravnik koji je i referent za pravnu zaštitu, jedan daktigraf i jedan honorarni režiser. Zavod nema stručnjaka za konzervatorsku radionicu, a ni stalnog fotografa (sada je jedan honorarni penzioner). To i činjenica, što u Ostsjeku za zaštitu prirode imamo samo jednog stručnjaka i što uopšte nemamo etnografa, jesu ozbiljne teškoće u radu ove ustanove. U idućoj godini obezbijeđeno je postavljanje rednog stalnog arhitekta i jednog stručnjaka za radionicu (svršenog đaka Škole za primijenjenu umjetnost.

EVIDENCIJA

Osnovni zadatak Zavoda se sastoji u evidentiranju spomenika, što po proceduri koja se već uobičajila u našoj Republici znači u obilasku terena, prikupljanju podataka na terenu i iz literature, u tehničkom i foto-snimanju i u proučavanju spomenika-konstatovanju njegovih spomeničkih svojstava. U vezi s tim, redovno se dolazi do popunjavanja kartona spomenika, sa brojnim podacima o njemu, i do donošenja odluke o zaštićavanju. U 1954 godini je relativno znatna pažnja posvećivana pokretnim spomenicima likovne umjetnosti, spomenicima NOR-a i spomenicima prirode. To je i razumljivo, jer su te oblasti ranijih godina, zbog nedostatka stručnjaka, bile gotovo sasvim zapostavljene.

U tome periodu evidentirana su, proučena i stavljena pod zaštitu države 53 nepokretna objekta. Od toga broja su 29 spomenici iz NOR-a, 7 starih utvrda i kula, 5 crkava, 3 džamije, 4 srednjevjekovne nekropole, 2 stanbene zgrade, 1 turbe i 1 musafirhana.

Od 77 predmeta likovne umjetnosti, koliko ih je ove godine stavljeno pod zaštitu, 55 su stare ikone, 16 umjetničkih slika i 6 predmeta umjetnih zanata.

Od spomenika prirode stavljeno je pod zaštitu države 16 prašumskih rezervata i solitera (prirodnih rijetkosti stabala). 13 jezera, izvora, ponora i vodopada, 11 pećina i 1 vrsta faune (*Triton alpestris* Reiseri).

Osim toga, stavljeno je pod zaštitu 10 privatnih biblioteka sa ukupno 78.000 knjiga, od kojih je 498 najvrednijih knjiga i 100 rukopisa i posebnim rješenjima zaštićeno.

Prema tome, u 1954 godini Zavod je evidentirao i zaštitio ukupno 158 spomenika (53 nepokretna i 87 pokretnih spomenika kulture, te 18 spomenika prirode). Ako uzmemo u obzir i rukopise koji su u ovim bibliotekama i specijalno zaštićeni, onda je broj pokretnih spomenika znatno veći.

Zbirka tehničkih snimaka nije mnogo povećana s razloga što Zavod zbog nedostatka stručnjaka nije mogao da se i na tome poslu dovoljno angažuje. Prinovljeni planovi se uglavnom odnose na objekte kod kojih su preduzimani konzervatorski zahvati. Najveće tehničko snimanje je obavljeno u srednjovjekovnom gradu i njegovom novijem dijelu — dvorcu u Ostrošču kod Bihaća, gdje smo angažovali vanjske suradnike. Planoteka se (povećala za oko 60 tehničkih snimaka).

Naša fototeka se i dalje popunjava najviše fotografijama, koje snimaju sami službenici Zavoda prilikom evidentiranja i proučavanja spomenika, prilikom organizovanja

ili nadziranja konzervatorskih zahvata na spomenicima. Vjerovatno bi te fotografije bile kvalitetnije kada bi ih snimao stručnjak-fotograf. Tada bi i više sistema bilo u tome radu. Dobar dio fotografija se odnosi na sistematsko snimanje likovnog blaga stare pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu. Te je poslove obavio fotograf Zavoda NR Srbije, čime nam je učinjena prilična usluga. Filmovi su razvijani i kopirani u jednoj radionici foto-studija u Sarajevu s kojom smo imali ugovor, a kod snimanja predmeta u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu ti poslovi su obavljani u laboratoriju Zavoda NR Srbije. Fototeka se u 1954 godini povećala za oko 400 snimaka, tako da danas ona broji oko 2.300 snimaka. U fototeci se nalazi i zbirka negativna, većinom filmova, kojih ima oko 1.100 komada manje nego li samih fotografija. Isto tako, ove godine smo uspostavili i zbirku klišeja koja je nastala od fotografija i crteža koji su objavljeni u već štampama dva broja »Naših starina« i u knjizi »Kupres«, monografiji o stećcima, koju je izdao Zavod. Tako ova zbirka već broji 300 klišeja.

LIKOVNO-KONZERVATORSKI SEKTOR

Stručnjaci ovoga ostsjeka su u toku prošle godine obišli veliki dio terena kako bi što prije i što više doznali o bogatstvu i stanju fonda spomenika likovne umjetnosti, a u vezi s tim, obavili evidentiranje, prikupili dokumentaciju za proučavanje i zaštićavanje tih spomenika. Tako su, prije svega pregledane i evidentirane slike i predmeti umjetnog obrta u manjim hercegovačkim crkvama u Čapljini, Gabeli, Metkoviću, Opuzenu, Žitomisliću, Bijelom Polju i seoskim crkvicama Popova Polja i okolice Trebinja. Posebna pažnja je obraćena građevnom stanju i zaštiti inventara pravoslavnih manastirskih crkava iz XVII. vijeka u Dobričevu, Zavalu, Žitomisliću, te franjevačkih samostana u Kreševu i Sutjeskoj. Isto tako, pregledane su crkve i njihovi inventari u jednom dijelu Bosanske Krajine: Banja Luka sa okolicom, Knina Prijedor, Bosanski Novi. Ljubija i Bosanska Kostajnica. Osim toga, pregledane su crkve u manjem dijelu Centralne Bosne — u Visokom, Busovači i Ilijašu.

Prilikom radova na evidenciji spomenika u navedenim mjestima otkriveno je jedno novo slikarsko ime — to je Emanuel Kaliaki čija slika »Bogorodica Hipsiloter« danas krase zid crkve »Sv. Prokopija« u Visokom. Također je otkriveno nekoliko novih slika t. zv. »Jeruzalima« u Visokom, Foči, Mostaru, Čelebiću, Ilijašu, Varešu i Žitomisliću, što je za proučavanje naše umjetnosti XVIII. vijeka, u vezi s tom vrstom slika, od velike važnosti. Među ovim slikama navedena je jedna od slikara koji nam je ranije poznat pod imenom »R«.

Na proučavanju starih slika naši stručnjaci su se duže zadržali u Kreševu i Mostaru. Vrijednost i stanje spomenika u Kreševu diktira preduzimanje mjera ne samo administrativne zaštite, nego i organizovanje obimnijih konzervatorskih zahvata, naročito na slikama venecijanskih majstora, koje su 1930 g. vrlo nestručno konzervirane. (Vidi »Stare slike i predmeti umjetnog zanata u franjevačkom samostanu u Kreševu« na drugom mjestu ove publikacije). U pravoslavnoj crkvi u Mostaru nađena su nova slikarska imena B i H i to: slikara Pashala iz Sera i arhitekta Andreja Damjanovića, graditelja nove crkve, koji je po završetku radova, 1873 g., naslikao ikonu Svedržitelja i poklonio je toj novoj građevini. I ovdje ima vrlo vrijednih starijih ikona (možda najstarijih u B i H) koje će trebati odmah zaštititi. Neke od njih su u dosta teškom stanju tako da je nužna njihova hitna konzervacija. Prethodna manja čišćenja su već obavljena na osam ikona.

I ove godine je formirana jedna ekipa stručnjaka Zavoda koja je nastavljajući prošlogodišnji rad, vršila konzervaciju, odnosno čišćenje fresaka u Lomnici. Tom prilikom je očišćeno 82,25 m² zidne plohe i to 30,25 m² vodom, a 52 m² sapokalinusom i špiritom.

Tako isto je jedna ekipa kopista (grupa od tri talentovana starija đaka Škole na primijenjenu umjetnost u Sarajevu, koja je i prošle godine radila taj posao), pod nadzorom stručnjaka Zavoda, prekopirala četiri detalja sa većih fresko kompozicija i pet ornamenata iz Lomnice. Nešto kasnije je jedan član ove grupe izvršio kopiranje jednog portreta iz crkve u Dobrunu i nekoliko ornamenata iz najstarije rimokatoličke crkve u Varešu.

Radi stručnog usavršavanja, provjeravanja svojih radova i izmjene iskustava stručnjaci ovoga Zavoda su održavali veze sa Zavodima NR Makedonije i Hrvatske. Tako su obadva službenika, na poziv Zavoda Makedonije, učestvovala u petnaestodnevnom radu na konzervaciji ohridskih ikona i seminaru u vezi s tim radom, koji je održan aprila mjeseca u Skoplju. (Vidi posebnu bilješku o tome). Na poziv našeg Zavoda, stručnjak Makedonije drug Zdravko Blažić boravio je nekoliko dana u Bosni i u sastavu jedne stručne komisije obavio »pregled živopisa starih manastira Sjeveroistočne Bosne i dao svoje mišljenje o preduzimanju konzervatorskih radova na ovima. Osim toga jedan stručnjak ovog ostsjeka obišao je sva važnija mjesta Hrvatske u kojima su vršeni konzervatorski radovi i upoznao se sa metodama i dostignućima tih radova.

Ranije je već navedeno kako je i Zavod Srbije, šaljući svoga fotografa, pomogao u radu ovome ostsjeku.

I na evidenciji i proučavanju drvenih crkvice u Zapadnoj Bosni nastavljeno je ove godine. U tome poslu ponovno je angažovan naš vanjski saradnik prof. Petar Momirović (vidi o tome poseban prilog u ovom Godišnjaku).

Prilikom pregleda i proučavanja inventara Stare crkve u Čajniču (vidi na drugome mjestu priloge Đ. Mazalića i P. Momirovića) zapažen je veći broj starih vrijednih knjiga koje su bile u vrlo slabom stanju. Zavod je pristao da se obavi djelomična preventivna »zaštita nekih od tih knjiga. U nedostatku stručnjaka, zbog nužde, taj posao obavio je običan knjigovezac, pod nadzorom P. Momirovića.

Aktivnost ovoga ostsjeka na evidentiranju spomenika ogleda se u broju zaštićenih spomenika — 55 ikona, 16 slika zapadnih škola, 6 predmeta umjetnog obrta i 18 starih knjiga. Izvjestan broj spomenika je u procesu zaštićavanja.

Najveća teškoća a i nedostatak u radu ovoga ostsjeka je u tome što konzervatorsko-restauratorska radionica takorekuc nije još počela radom. U toku godine je nastavljeno nabavljanje alata i materijala za rad ove radionice, tako da bi ona, iako joj još dosta toga nedostaje, mogla da funkcioniše. Međutim, radionica treba barem jednog stručnjaka restauratera ili preparatorom i prostoriju za rad, a ta pitanja do sada nismo mogli da riješimo. Prostorija je konačno dobivena, samo treba da se popravi, a pronađen je preparator (apsolvent Škole za primijenjenu umjetnost) za čije je postavlje-

nje osigurano i budžetsko mjesto, tako da ima izgleda da radionica u slijedećoj godini počne radom. Ipak, i u ovakvim uslovima je prof. Mazalić obavio nekoliko preventivnih konzervacija ikona u Foči, Ilijašu, Visokom i Mostaru.

I nedostatak fotografskog stručnjaka, kao i nedostatak tehničkih pomagala (fotoaparati sa jačim objektivima, reflektori, aparat za snimanje u koloru, i t. d.) pretstavljaju izvjesne teškoće u radu ovoga otsjeka.

ARHITEKTONSKO-KONZERVATORSKI POSLOVI

Rad arhitektonsko-konzervatorskog sektora u okviru zaštite spomenika kulture u B i H u principu se može podijeliti na dva osnovna polja djelatnosti, koja međusobno stoje u nužnoj uzajamnoj povezanosti. Prvi dio sadrži sav onaj pripremni studijski rad na objektima koji stoje pred konzervacijom, kao i stvaranje dokumentacije o onim objektima koji iz bilo kojih razloga treba da budu prepušteni uništenju. Drugi dio sadrži sve ono što slijedi naprijed izloženom, t. j. izvođenje samog zahvata kao i daljnji studij u toku izvođenja.

S druge strane Zavod nastoji da u svojoj konzervatorskoj djelatnosti podjednako i (proporcionalno njihovoj važnosti zahvati svake godine u razne arhitektonske spomenike, ne zanemarujući pri tome ni stambenu, ni obranbenu ni sakralnu, ni memorijalnu, ni bilo koju drugu granu ove djelatnosti.

Nahodov han u Sarajevu, interesantan primjer crkvenog hana, izrastao je kroz tri epohe. Najstariji dio u obliku kamene kule potječe vjerojatno iz XV vijeka, dok su druga dva mlađa dijela, građena u ležernim materijalima bosanske stambene kulture i zbog toga u relativno teškom stanju, naročito dogradnja posljednje epohe, koja je potpuno dotrajala. U principu se stalo na stanovište da se sačuva kula i stariji dio dogradnje, a da se noviji ukloni. U tom smislu, izrađen je u Gradskom muzeju u Sarajevu projekat konzervatorsko-restauratorskog zahvata.

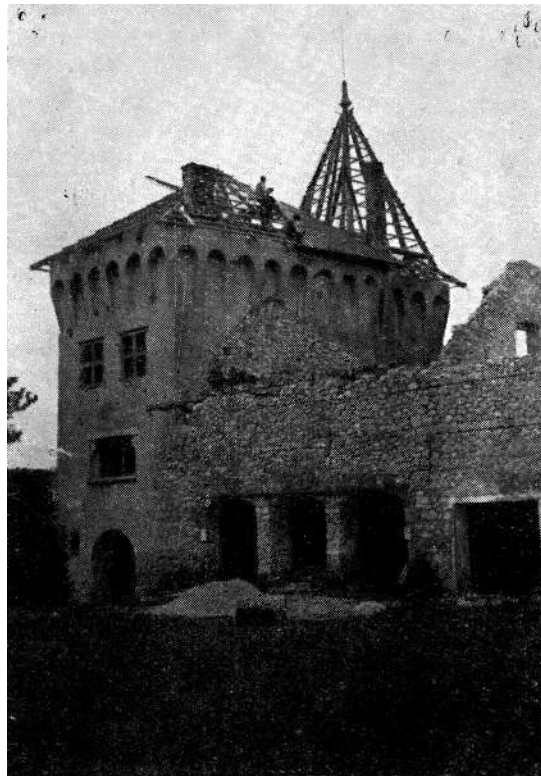
Stari grad u Travniku je srednjovjekovno utvrđenje koje je do danas vrlo malo promijenilo svoj oblik jer sa strategijske tačke gledišta ni za Turke ni za Austriju nije imao nekog naročitog značaja. Rušenjem nekih objekata unutar gradskih zidina, nekadašnja piramidalna kompozicija grada kakve još vidimo na nekim starim fotografijama, potpuno je upropaštena, a ostala je uglavnom samo horizontala glavnih zidina i vertikalne mase dvaju kula. Kako Travnik treba zgradu za Zavičajni muzej pristupilo se studiju kako da se komponiranjem novogradnje muzeja dopuni silueta grada na taj način da se na temeljima porušenih objekata daju novi i savremeni ali u osnovnim masama bliski nekadašnjim. Studij je dao zadovoljavajuće rezultate i vjerovatno će poslužiti kao podloga za realizaciju.

Huseinpašina džamija u Pljevljima je najljepši spomenik arhitekture turskog perioda u ovom gradu. Na zahtjev Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore ovaj Zavod je pristupio snimanju i studiji restauracije objekta. Izvjesnim dogradnjama iz novijeg vremena objekt je izgubio na svom prvobitnom arhitektonskom izgledu te je njihovo uklanjanje neminovno ali ujedno za sobom povlače izvjesne neugodnosti obzirom da bi osjetljivi detalji i slikarije u trijemu uklanjanjem dogradnje bili direktno izloženi upropaštavanju usljed atmosferilija.

Hamam u Mostaru potječe po svoj prilici iz XVI vijeka, a po svojoj tlocrtnoj koncepciji znatno se razlikuje od drugih hamama koje imamo u zemlji. Koncepcijom prošle i početkom ove godine rađeno je na studiji adaptacije hamama za slikarski atelje ali do projekta zahvata nije došlo, jer se u međuvremenu odustalo od takve namjene. Pokazalo se da je hamam praktički nemoguće dovoljno izolirati od vlage, kao i to da bi adaptacija za atelje iziskivala znatne izmjene na samom objektu. Konačno, ova faza radova na

Ulaz u Stari grad Ostrožac prije konzervacije.

Stambeni objekt iz austro-ugarske okupacije na Starom gradu Ostrožcu u toku konzervacije

hamamu u Mostaru završena je raščišćavanjem objekta, rekonstrukcijom bočnih zidova dviju ugaonih prostorija i presvodavanjem tih prostorija kupolama. Kupola nad istočnom prostorijom bila je samo djelomično porušena, te je taj dio rekonstruisan od šuplje cigle, dok je zapadna kupola u cijelosti izvedena od ovog materijala. Krovne plohe prevučene su cementnom glazurom.

Ostrožac na Uni je spomenik obrambene arhitekture Srednjeg vijeka kojeg su u XVI vijeku zauzeli i kasnije dograđivali Turci. Epoha Austro-ugarske okupacije također je dala svoj doprinos u neogotičkom stilu. Dvorac je bio pravi muzej originalnog stilskog namještaja raznih epoha, umjetničkih slika i drugih vrijednih pokretnina koje je u prošlom ratu uglavnom opljačkao okupator. Za epohu NOB-e dvorac je također vrlo značajan i jedno vrijeme je bio sjedište Vrhovnog štaba NOV i POL.

Kako su u 1954 godini bila stavljena u izgled za ovaj objekt sredstva od oko 20 miliona dinara, to se u prvim mjesecima o. g. moralo najhitnije pristupiti pripremnim i studijskim radovima. Sama idejna postavka restauracije nije bila jednostavna stvar i do danas nije riješena, u čemu također koči i pomanjkanje adekvatne namjene o kojoj se još diskutuje. U međuvremenu vršena su geodetska, arhitektonska i fotografska snimanja kompleksa i detalja. Iako su studijski radovi još u toku i izvedbeni elaborat još nije gotov i potpun, na objektu su izvedeni izvjesni znatni konzervatorski poslovi. Osim konzervacije zidova najstarijeg dijela grada o čemu se govori kod sektora arheologije, restauriran je jedan dio gospodarskih zgrada Bergsovog dvorca, kako bi mogao poslužiti za smještaj radnika i materijala, a na samome dvorcu obnovljen je krov kako bi se spriječilo prodiranje vlage u unutrašnjost objekta.

Mevleviska tekija na Bendbaši je najstariji arhitektonski spomenik turskog građevinarstva u Sarajevu. Istina, taj je objekt u toku blizu pet stotina godina svoga postojanja mnogo puta obnavljan, no može se pretpostaviti da u osnovnoj koncepciji nije pretrpio nekih značajnijih promjena. Još u 1953 godini Zavod za zaštitu spomenika kulture NR B i H bio je odvojio neka najnužnija sredstva i otpočeo spasavalačke radove na ovom objektu. Međutim, radovi su se morali obustaviti zbog sukoba službe zaštite spomenika i komunalne službe grada, i to u vezi povećanja kapaciteta prilaza gradu sa istočne strane, čiji projekat je uvjetovao rušenje ove zgrade. Konačno je u ovoj godini, nakon niza studija i diskusija nađeno kompromisno rješenje i objekt je spašen. Da bi se radovi mogli nastaviti izrađen je novi elaborat. Radovi koji su izvođeni u 1954. godini imaju prvenstveno spasavalački karakter. Zamijenjeno je postojeće nepodesno stepenište novim, drugačije plasiranim te stavljeni dvostruki prozori, (iako naša stara arhitektura pozna skoro isključivo jednostruke, ovdje je učinjena iznimka s obzirom ga će objekat dobiti ugostiteljsku namjenu).

Ojačane su stropne konstrukcije, zamijenjeni dotrajali stubovi na trijernu i divanhani, prezidan dio »zida ispod kamarije, izmenjeni dotrajali podovi na divanhani, te pretresena krovna konstrukcija i pokrov od čeremita.

Nadalje bi u ovoj etapi trebala da budu obnovljena ulazna vrata sa silaznim stepenicama, uvedena voda i uređen mali sanitarni čvor.

Brusa bezistan u Sarajevu je besumnje najvredniji privredni objekt perioda koji se do danas sačuvao. To je velika robna kuća presvođena na šest kupola, kote je sagradio Rustem paša Hrvat polovinom XVI vijeka. Nakon prethodnih studija i brojnih diskusija izrađen je u Gradskom muzeju u Sarajevu izvedbeni elaborat za njegovu adaptaciju za izložbeni prostor. Već ove godine pristupilo se i realizaciji uz izvjesne izmjene na objektu, jer je objekat dobio namjenu tržnice mliječnih proizvoda.

Zidovi su konzervirani i glavni vijenac u cijelosti obnovljen, te popravljen limeni pokrov, minimiziran i prebojen sivom bojom. Svi dijelovi od kovanog željeza — vrata, kapci na prozorima i demiri — su također minimizirani i prevučeni crnim lakom. Malter na zidovima u unutrašnjosti je djelo-

mično obnovljen, te su sve plohe bijelo okrečene. Pod je izveden od nepravilnih kamenih ploča sa cementnim fugama, za razliku od ranije kaldrme od oblutka. Uvedena je električna rasvjeta. Materijalna sredstva za ovaj zahvat dala je Tržna uprava Grada Sarajeva.

Kolakovića kuća u Blagaju. Može se reći da ovaj objekt spada među najinteresantnije spomenike turskog perioda. Sagrađen je 1736 g. i u relativno dugom periodu do danas je upravo neznatno mijenjan. Pored vrlo interesantne tlocrtne dispozicije, interijeri prvog sprata predstavljaju vanrednu vrijednost. Pojedini konstruktivni dijelovi iz drveta, a naročito krovište i pokrov od ploče bili su po svemu dotrajali te je voda prodirala u unutrašnjost. U protekloj godini obnovljena je krovna konstrukcija i pretresen pokrov te izvršene najnužnije izmjene greda i drugih konstruktivnih dijelova u unutrašnjoj zgradi.

Manastir Dobričevo. Na manastiru Dobričevo, sakralnom spomeniku XVI stoljeća sa freskama izvršena je djelomična opravka krovova i pretres pokrova od ploče.

Kuća Ivica Duspera u Sutjesci. Ova kuća predstavlja krasan primjer stanbenog objekta srednjebosanskog bazena na nižem stupnju razvoja i sa relativno malim stranim utjecajima. Izvršena je djelomična izmjena rogova i žioka u krovnoj konstrukciji, te je zgrada nanovo pokrivena šindrom. Osim toga, jedan stari hrastov stup ispod trijema zamijenjen je novim, te izvjesne površine zidova nanova omalterisane i okrečene.

Dulhanumina kuća u Stocu vrijedan spomenik stambene kulture, koji je zadnjih godina bio jako oronuo, Spašen je od rušenja. Izvršen je popravak krova i druge drvenine.

Resulbegovića kuća u Trebinju. U ovom interesantnom objektu u južnoj Hercegovini bio je smješten prije rata privatni muzej. U godinama rata zgrada je znatno

Kolakovića kuća u Blagaju — detalj — prije konzervacije

uništena, naročito prvi sprat, koji je zapravo jedino interesantan, jer je prizemlje adaptacijama uništeno. Ove godine pristupilo se radovima na restauraciji prvog sprata kao i obnovi krova.

Gazi Sinan-begova džamija u Čajniču sa dva velika turbeta i šadrvanom je jedan od desetak najznačajnijih džamija XVI vijeka kod nas. Kako je objekat bio vrlo ugrožen, te se moralo hitno pristupiti spasavalačkim radovima, jedan od prvih terenskih radova u 1954 godini bilo je tehničko snimanje objekta i njegovih satelita te izrada elaborata za izvedbu radova. Zahvat na ovome spomeniku bio je dosta ozbiljan i težak zadatak.

Džamija je izgrađena od sedre na mekanom i vlažnom terenu. Zidovi su bili stalno vlažni tako da su ljudi dovijajući se kako su znali poduzeli već vrlo davno zaštitne mjere — donji dio zida obložili su koso položenim kamenim pločama, a da voda koja se cijedi niz zidove ne bi zalazila za ploče, usjekli su im ležaj u zidu i fuge zamazati malterom. Na mekanom terenu zgrada se nejednoliko slijegala, pa su se pojavile pukotine na sve strane, a naročito su izrazite na južnoj i istočnoj fasadi. Zato je u svrhu zaštite objekta ranijih godina postavljen jak željezni obruč oko tambura ispod kupole. U toku posljednjeg rata naročito je nastradao olovni pokrov objekta te svi drveni dijelovi, koji su izgorili u požaru, dok su skupocjene ćilime razvukli pljačkaši.

Prije svega trebalo je obnoviti pokrov. Zbog nedostatka olovnog lima moralo se pribjeći pocinčanom. Skinut je pokrov sa onih površina na kojima je bio naročito dotrajaao, te zamijenjen sa pokrovom od lima, sa obje strane minimiziranim i sa gornje strane prebojenim masnom sivom bojom. One pak površine koje su ostale pod prvobitnim olovnim pokrivačem na potrebnim mjestima su pokrpane sačuvanim olovnim pločama sa površina pokrivenih pocinčanim limom. Uglavnom kupole su ostale pod olovom, dok su vijenci, razne uvale, površine iznad trompa i t. d. dobile pokrivač od pocinčanog lima. Slično smo postupili i kod pokrova turbeta, šadrvana i nastrešnica. Jedan drveni stub nastrešnice koji je nedostajao nadomješten je novim.

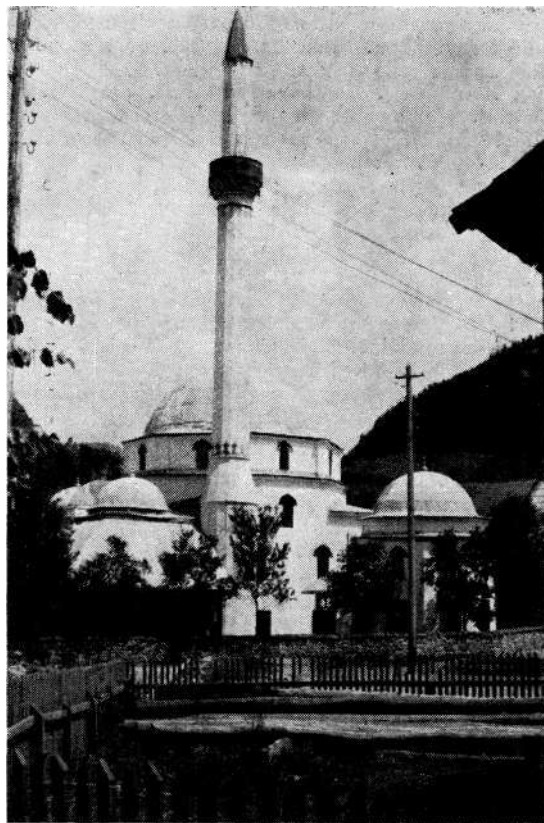
Zbog pukotina u zidovima je na više mjesta zgrada povezana na taj način, da su izvađeni klesanci na dužini 1—1.5 m, u zid ugrađena jaka betonska spona, te takav otvor ponovno zatvoren postavljanjem klesanaca sa vanjske strane a zatim su pukotine zaljevane rijetkim produžnim malterom. Oštećeni vijenci nadomješteni su novim od sedre, profila prvotnog vijenca.

Ploče koje su ranije postavljene oko podnožja objekta u svrhu sprečavanja prodiranja vode ostavljene su na prvotnom mjestu, s time što je ispod njih navučena na zid cementna glazura. Osim toga je svuda oko zgrade izveden trotoar od kamenih ploča na betonskoj podlozi u padu, te uređeni kanali za brzo oticanje vode. Želja je bila da se što brže i što dalje odvede voda od temelja objekta.

Kod minareta je završetak pokriven pocinčanim limom, ograda oko šerefe osigurana dodatnim željeznim obručom. Radovi na minaretu zadavali su naročite teškoće u izvađaćkom smislu.

Ovdje smo naveli samo važnije arhitektonsko-konzervatorske poslove, dok one sitnije i manje važne kojih je također bilo u 1954 godini, nismo uopšte iznosili.

Neki konzervatorski poslovi koji su bili planirani morali su u prošloj godini izostati, jer za to nije bilo kredita. Naime Zavodu je sugerisano da iz svojih redovnih budžetskih sredstava kreditira radove na Ostrošću, a da će mu se to refundirati kasnije iz republičke budžetske rezerve. Međutim do tog refundiranja nije moglo doći, pa su zato neki planirani radovi, kao na pr. pokrivanje Šišman Ibrahim pašine džamije u Počitelju, nastavak radova na konzervaciji kule Husein kapetana Gradaševića u Gradačcu i t. d. morali izostati. Isto tako neki narodni odbori nisu osigurali potrebna

Sinan-pašina džamija u Čajniču pri kraju konzervacije

materijalna sredstva, kao na pr. Narodni odbor grada u Banjoj Luci za nastavak radova na Ferhad pašinoj džamiji ili Narodni odbor grada Sarajeva za nastavak ranije započelih radova na nekoliko važnijih spomenika, zbog čega su spomenici veoma trpili. Moramo priznati da je plan Zavoda na ovome sektoru djelomično podbacio i zbog toga što Zavod nije imao ni jednog stalnog arhitekta.

*

Posebno mjesto u problematici ovoga sektora su slikanje na arhitekturi turskog perioda. Iako je ponekad vrlo čedna ova ornamentika je važna, pa je moramo očuvati. Za razliku od fresko slikarija u crkvama čija je podloga u najviše slučajeva solidna, ova turska ornamentika slikana je na suhim krečnim namazima izvjesnom vrstom tempera-boje te se lako briše i otpada. Sulejmanija (Šarena džamija) u Travniku i Aladža u Foči, dva objekta sa najljepšom slikanom ornamentikom turskog perioda, naglo propadaju i treba hitno intervenirati. Među ostalim problemima ekipe koja je ove godine boravila u Istanbulu bilo je i pitanje konzerviranja tih slikarija.

ARHEOLOŠKI POSLOVI

Budući da je potapljanje doline Neretve Jablaničkim jezerom nešto odgođeno, moglo se u proljeće 1954 god. postaviti na istraživanju neolitskog naselja u Lisičićima. Zemaljski muzej u Sarajevu je istražio novih 450 m² površine. Tako do sada istražena površina iznosi ukupno 800 m². Rezultati su vrlo dobri.

U Lisičićima je, osim toga, na nekoliko mjesta izvršeno otkopavanje zgrada iz Rimskog doba. Rezultati pokazuju da se antičko naselje u Lisičićima sastojalo od niza poljoprivrednih imanja (vila rustica).

Na Zecovima u Čarakovu, kod Prijedora izvršeno je istraživanje u kulturnim slojevima jedne preistorijske gradine. Među najvrednije nalaze spada otkrivanje sloja sa ostacima t. zv. Slavonske kulture. Ovim nalazom je dat jedan novi značajan prilog za poznavanje prelaznog perioda od mlađeg kamenog doba prema metalnim dobima preistorije.

Pretraživanje ilirske nekropole nedaleko Gradine u Čarakovu dalo je skromne rezultate. Prije nekoliko godina su ovdje, na privatnu ruku, vršena iskopavanja sa bogatim nalazima, no izgleda, da je upravo tada iskorišteno glavno nalazište.

Nekoliko sondaža u području Une, kod Bihaća, učinjeno je da bi se moglo odrediti pravac za akcije koje će tokom sljedećih godina preduzimati zavičajni muzej u Bihaću. Rezultat je pokazao kako je okolica Bihaća, i pored ranije obavljenih većih iskopavanja, još uvijek bogata i za arheologa zahvalan teren.

U Kaknju, usred naselja, izvršeno je zaštitno kopanje na bogatom neolitskom nalazištu. Kultura kakanjskog nalazišta nije potpuno izdiferencirana u odnosu na ostala neolitska naselja B i H. Radovi na njenom proučavanju su sada u toku.

U Solini, kod Tuzle, izvršeno je zaštitno kopanje jedne nekropole iz mlađeg željeznog doba (latenski period). Lokalitet je ugrožavala bujica rječice Soline. Iskopavanje je pokazalo da je ova nekropola uglavnom već ranije uništena, tako, da sada istraženi dio čini smu njenu periferiju.

U Gornjoj Tuzli izvršeno je probno, informativno sondiranje terena u centru naselja. Nalazište je djelomično sačuvano, ali ipak obećava bogate nalaze.

Na bazilici u Dabrinama izvršeno je reviziono kopanje, budući da dokumentacioni materijal ranijega kopanja nije bio dostatan. Poduzeto kopanje potvrdilo je pretpostavku, pa nam se sada ova čuvena građevina VI vijeka ne pokazuje u novom ruhu.

Sve ove poslove obavili su stručnjaci Zemaljskog muzeja u organizaciji toga Muzeja.

Na lokalitetu Varošiče, kod Rajlovca (Sarajevsko Polje) kopajući usjek za željezničku prugu, radnici su naišli na nekropola iz Ranog srednjeg vijeka. Spasavanje samog lokaliteta bilo je skopčano sa mnogim teškoćama. Specifičnost radova nije dozvoljavala odlaganja. Bilo je moguće jedino da se ti radovi stave pod kontrolu arheologa, ali su dotle neki predmeti već bili stradali, a neki su otkriveni u sekundarnom položaju. Nešto od nekropole je ostavljeno da se istraži na proljeće 1955 godine. Nalazi su, inače, vrijedni. Posao je obavljen uglavnom u organizaciji Zavoda uz pomoć arheologa Zemaljskog muzeja i materijalnu pomoć Gradskog muzeja.

U Grborezima, kod Livna, kopanjem pijeska za građevinske radove bila je ozbiljno oštećena i ugrožena jedna nekropola stećaka. Uspjeli smo da zaustavimo dalje kopanje pijeska i u vezi sa ispitivanjem stećaka, pristupili smo djelomičnom pretraživanju grobova. Nalazi su u toku proučavanja.

U Donjem Kaknju, kopajući zemlju, radnici su naišli na srednjovjekovne grobove koji su pretraženi uz nadzor arheologa. Od kulturno-istorijskog materijala zabilježeni su ostaci lanene tkanine u jednom dječjem grobu.

U selu Donjim Kozicama, srez Sanski, kopajući njivu, jedan zemljoradnik je naišao na ostatke rimske građevine. U neposrednoj okolici ovoga lokaliteta nađeno je dosta fragmenata rimske arhitekture iz čega se zasada pretpostavlja da se radi o jednom čitavom rimskom naselju. Privremeno nije imao nekog naročito značajja. Rušenjem nekih objekata donesena odluka o daljoj sudbini lokaliteta. Ove poslove su obavili stručnjaci Zavoda.

Završeno je rekognosciranje doline Neretve koja dolazi pod jezero za hidrocentralu Jablanica. Tokom godine stizali su podaci o nekim novim nalazištima. Na prostoru između Konjica i Rame zabilježeno je u svemu 55 arheoloških lokaliteta, ne računajući u taj broj srednjovjekovne nekropole kojih ima također znatan broj,

Započeto je sistematsko rekognosciranje terena u okolici Kalinovika. Rad će se nastaviti. Pregledanjem okolice Kalinovika došlo se do podataka o jednom, dosada potpuno nepoznatom, bogatom arheološkom području.

Rekognosciranje terena u okolici Stoca dalo je nekoliko novih zanimljivih podataka. U vezi s tim, obavljeno je geodetsko snimanje centralnog dijela gradine na Ošanićima. Djelomičnim površinskim pretraživanjem došlo se do zaključaka da se ovdje radi o ostacima jednog grčkog empurija (vidi poseban članak u ovome broju Godišnjaka).

Navedene poslove rekognosciranja obavili su stručnjaci Zavoda.

Od slučajnih nalaza evidentiran je jedan iz Livna. Veterinar Dr. A. Šola poklonio je Zavodu bakrenu sjekiru iz preistorijskog doba, nađenu na Ždralovcu u Livanjskom Polju. To je dokaz da se ovdje ne radi o čisto neolitskom naselju, kako se to dosada pretpostavljalo. Predmet je pohranjen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Ove godine su nastavljeni radovi na konzervaciji zidova poznatog rimskog spomenika Mogorjela. Radovi su sada obuhvatili jugozapadni kasnoantički dio dvorca. Radilo se na isti način kao i prošle godine — učvršćivanje zidova i njihovo pokrivanje kamenim pločama.

U proteklom periodu preduzeto je više radova na konzervaciji srednjovjekovnih gradova. Prije svakog zahvata stručno su ispitane sve okolnosti koje mogu da objasne datiranje samog objekta. Vršena su ispitivanja konstruktivnog i tehnološkog karaktera gradskih zidova. Kvalitet kamena i žbuke, te njihova otpornost u raznim uslovima, dali su osnovni pravac akciji konzervatora. Dok je kameni materijal uziman iz neposredne okoline grada, po mogućnosti iz originalnog kamenoloma, žbuka je sastavljena po receptima koje je uslovljavala statičnost pojedinih zidova na kojima su vršeni konzervatorski zahvati.

Tako su u 1954 god. vršeni dosta obimni radovi na gradu Ostrožcu kod Bihaća, koji je također i važan spomenik iz NOR-a. Grad je 1900 god. temeljito popravljen, a djelomično i restauriran na način romantičnih restauratorskih zahvata XIX stoljeća. Sada smo pristupili učvršćenju originalnih srednjovjekovnih dijelova grada, a također su izvršeni i najnužniji zaštitni zahvati na objektima iz novijeg doba. Nadalje je izvršeno temeljito snimanje svih građevinskih ostataka na tom gradu, da bi se na taj način dobila osnova za izradu projekta čitavog konzervatorsko-restauratorskog zahvata koji će se izvesti u etapama.

Na starom gradu u Ključu izvršen je manji konzervatorski zahvat oko ulazne kule i glavnog tornja srednjovjekovnog dijela. Rad je uspio. Istraživanjem zidina Ključa ustanovljeno je da njegovu osnovu čini jedno rimsko utvrđenje čiji su ostaci kasnije djelomično uklopljeni u srednjovjekovno utvrđenje. Nastojat ćemo da konzervatorskom akcijom dođu do izražaja sve faze u izgradnji ovoga inače vrlo zanimljivog feudalnog dvorca.

Na starom gradu u Tešnju izvršeno je nekoliko konzervatorskih zahvata. Tako je sada ponovno uređeno zidno platno kod ulaznih vrata, popravljeni vanjski zidovi Krnje kule, utvrđeni zidovi »Viteške dvorane«, pored Krnje kule, i svoda koridora u donjem oboru. Tešanjski grad zahtjeva žrtvovanje dosta velikih materijalnih sredstava, jer je njegovo stanje vrlo slabo.

Na Dobojskom gradu izvršeno je podzidivanje i učvršćivanje jednog dijela zapadnih zidova. Radovi na njegovom obnavljanju napreduju dosta sporo, ali se, ipak, nadamo da će za nekoliko godina ovdje biti sve učinjeno. Ovaj grad je inače, naše najposjećenije srednjovjekovno utvrđenje.

Na Starom gradu u Maglaju obnovljena je tokom ove godine južna kula, a učinjeno je i nekoliko manjih zahvata na ugroženim mjestima. Zavod je i opet morao da energično interveniše zbog eksploatacije kamena iz brijega na kome je ovaj grad sagrađen.

Na gradu Srebreniku, u Majevidi, trebalo je u ovoj godini izvršiti neke pregradnje i zidarske zahvate da bi se tako omogućio prilaz i lakše odvijanje konzervatorskih radova koji se predviđaju u sljedećim godinama. Zbog slabe organizacije rada, ovdje je malo učinjeno,

ZAŠTITA STEĆAKA

I ove je godine dosta pažnje posvećeno evidenciji, obradi i zaštiti srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika-stećaka u našoj Republici,

U Zavodu se radilo na popunjavanju i provjeravanju opštih podataka. Osim toga, pristupili smo uređenju — istina, sa dosta skromnim materijalnim sredstvima — nekih važnijih nekropola stećaka. Tako je uređena nekropola u Neum Kleku, nekropola koja se nalazi na važnom turističkom putu Mostar—Dubrovnik i koja ima stećke s natpisom i rijetkim ukrasima. Tu su prevrnuti stećci ispravljeni, zasuti, oslobođeni od gromila kamenja, neposredna okolica je očišćena i uređena. Isto tako je uređena nekropola »Vojvode Momčila«, u neposrednoj blizini Banje Vrućice kod Teslića, a započete su i pripreme za uređenje čuvene nekropole na Radimlji kod Stoca.

Jedna ekipa Zavoda dovršila je prikupljanje podataka i proučavanje stećaka na visokom kraškom polju između Čvrnsnice i Vran planine, a druga ekipa je započela obradom stećaka na planinskom području oko Treskavice. Pored toga, ekipe Zavoda su obradile neka manja područja i lokalitete koji su bili ugroženi. Jedna ekipa Zemaljskog muzeja, koja je 1953. god. prikupljala podatke sa terena oko Čerina, kod Mostara, radila je na sređivanju i proučavanju toga materijala. Druga ekipa istog Muzeja, koja je također ranije radila na terenu oko Ljubuškog, u Hercegovini, okončala je svoj rad.

U drugoj polovici 1954. god. izašla je iz štampe, u izdanju Zavoda knjiga »Kupres«, od Šefika Bešlićića, kao sveska broj V edicije Srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika B i H. a Zemaljski muzej je dao u štampu knjigu »Ljubuški« od Marka Vege, kao svesku br. VI iste edicije. Osim toga, u »Analima Historiskog Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku II. 1953. go-

Uređenje srednjovjekovne nekropole »Vojvode Momčila« kod Teslića

dine, objavljen je rad Dr. Benca o stećcima sa područja Slivno—Čepikući, koji je rezultat rada ekipe Zemaljskog muzeja, pod rukovodstvom autora, iz 1953. godine.

U toku 1954. g. bilo je nekoliko slučajeva ugrožavanja stećaka, a i samih grobova ispod stećaka, pa je Zavod tada intervenisao. Tako je jedna ekipa Zavoda izvršila pretraživanje izvjesnog broja ugroženih grobova u dolini Neretve i u selu Grborezima kod Livna. Rezultati i nalazi ovih pretraživanja su u proučavanju.

ORIJENTALNA EPIGRAFIKA

I u 1954. godini nastavljeno je sa prikupljanjem i obradom orijentalnih natpisa Bosne i Hercegovine. Prema godišnjem planu prikupljeni su natpisi iz Čajniča, Rogatice, Gornje Tuzle, Bijeljine, Brezovog Polja, Brčkog i Bos. Šamca. U svemu je u ovoj godini sabrano oko 250 natpisa, među kojima ih ima iz svih stoljeća, počevši od XVI vijeka pa nadalje.

Prilikom obilaska terena prikupljeni su podaci o nekim nekropolama koje imaju veliku istorisku važnost. Tako su za posebnu zaštitu predložena ova groblja:

— Nekropola uz Carevu džamiju u Rogatici.

— Nekropola sa karakterističnim nišanima XV vijeka na Ptičijaku u Rogatici. Neki nišani ove nekropole imaju sličnosti sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima — stećcima.

— Nadgrobnni spomenik braće Radilovića u Čadovini, srez rogatički, sa natpisom pisanim bosančicom.

— Groblje kod džamije u Brezovom Polju i

— Mjesno groblje u Orašju.

Groblja u Brezovom Polju i Orašju predložena su za zaštitu zato što se iz natpisa na spomenicima ovih nekropola

može ustanoviti koje su se sve porodice doselile iz Srbije god. 1862. prilikom naseljavanja ovih mjesta.

Zavod je na traženje profesora Đurđa Boškovića uputio u Stari Bar svog referenta za orijentalnu epigrafiku. Naime, posebna ekipa pod vodstvom prof. Boškovića radi na ispitivanju naselja Starog Bara, i rezultati tih istraživanja biće objavljeni u posebnoj monografiji. Kako u Starom Baru ima priličan broj spomenika sa orijentalnim natpisima, to je bilo potrebno da se i oni prikupe i obrade.

U turbetu kod Travnika, prilikom regulacije puta, porušena je Jegenpašina česma. Na traženje Zavoda česma je restaurirana. Prilikom rušenja stradao je i natpis sa te česme, a on se odnosi na popravak u prošlom stoljeću. Međutim, u mjesnoj džamiji pronađena je ploča s natpisom o samoj gradnji Jegen-pašine česme iz 1774. godine, pa je prilikom restauracije ovaj prvobitni natpis uzidan i povraćen na svoje mjesto.

U tim poslovima i ove godine smo se susretali, uglavnom, sa istim i sličnim problemima i poteškoćama kao i u 1953. godini.

ZAŠTITA KNJIGA

U 1954 godini Zavod je nastavio rad na evidenciji i zaštiti većih i važnijih privatnih biblioteka i rijetkih knjiga i rukopisa u tim bibliotekama.

Uz pomoć stručnjaka iz Narodne biblioteke B i H i nekih drugih ustanova, komisijski su pregledane biblioteke Franjevačkih samostana u Tolisi, Petričevcu i Sarajevu, Nadbiskupije u Sarajevu, te biblioteka samostana Trapista kod Banje Luke. Tom prilikom je ustanovljeno da biblioteku u Tolisu treba čitavu staviti pod zaštitu države, a i posebno dvadesetak njenih rijetkih primjeraka, da iz Franjevačkih biblioteka u Petričevcu i u Sarajevu dolazi u obzir za zaštitu samo nekoliko starih župskih knjiga, a da je biblioteka Trapista teško oštećena, te da se sada u njoj nije našlo nešto što bi opravdalo stavljanje pod zaštitu. Osim toga, obavljen je pregled knjiga starih pravoslavnih crkava u Čajniču, Travniku i u Visokom.

Kako je to naprijed navedeno, u prošloj godini Zavod je stavio pod zaštitu države 10 kompletnih privatnih biblioteka sa ukupno 78.000 knjiga, a posebno još i 598 rijetkih knjiga i rukopisa iz tih biblioteka, odnosno pojedinih starih knjiga iz crkvenih inventara.

Moramo priznati da je nekoliko biblioteka vrlo slabo

smješteno i da ih ima vrlo nesređenih, ali i to da Zavod nije uspio skoro ništa da se to stanje popravi. Nedostatak prostora i materijalnih sredstava su bili najveća smetnja u tom pogledu.

Ranije povedeni postupak za eksproprijaciju knjige *De re matelicae* (XVII v) iz Franjevačkog samostana u Kreševu, zbog nečuvanja (knjiga je nađena kod čovjeka koji ju je pokušao prokrijumčariti u inostranstvo) sada je završen. Okružni sud u Sarajevu je donio odluku da se knjiga ekspropriše uz naknadu procijenjene vrijednosti. Knjiga je predana Narodnoj biblioteci B i H u Sarajevu na čuvanje.

Iz dosadašnjeg uvida Zavod je stekao uvjerenje da je priličan broj starih i vrijednih knjiga rukopisa u slabom stanju, da je oštećen i da sve više propada. Tim spomenicima je potreban hitan konzervatorski i restauratorski zahvat. Međutim, Zavod za sada nema nikakve mogućnosti da tu interveniše. Kako i druge ustanove imaju isti problem (Narodna biblioteka, Državni i Gradski arhiv, muzej i dr.). Zavod je kod nadležnih organa pokrenuo akciju da se za potrebe čitave Republike, u okviru Zavoda, ili neke druge ustanove, uspostavi radionica za konzerviranje knjiga i uopšte spomenika od papira.

ZAŠTITA SPOMENIKA NOB-e

Do 1954 godine Zavod je vrlo malo radio na zaštiti spomenika NOB-e najviše zbog toga, što nije imao službenika za te poslove. Takvom stanju doprinosilo je i to što nismo imali nikakva iskustva i što ne samo u B i H nego ni u većini drugih republika nisu bila jasna ni jedinstvena gledišta na te poslove. Bila je pokrenuta akcija da se kroz Savez muzejsko-konzervatorskih društava, odnosno njenu sekciju za NOB spomenike riješe osnovna pitanja i stvore bolji uslovi za rad ne samo u Zavodima, nego u svim ustanovama koje su zainteresovane spomenicima NOB-e. Trebalo je da se održi i jedna međurepublička konferencija, od koje se dosta očekivalo, ali do toga nije došlo. Može se reći da akcija Saveza muzejsko-konzervatorskih društava nije uspjela.

U toku 1954 godine Zavod je uspio da postavi referenta za poslove oko zaštite spomenika NOB-e i na taj način stvorio uslov za mnogo bolji rad. U protekloj godini najviše se radilo na prikupljanju podataka o važnijim spomenicima i stavljanjem pod zaštitu države najvažnijih među njima.

Sada Zavod ima prijedloge većine srezova šta bi sve trebalo da se stavi pod zaštitu na njihovom terenu. Ovi podaci se popunjavaju, a traže i sa ostalih srezova kako bi što prije imali popis spomenika. U ovoj godini stavljena su pod zaštitu države 33 spomenika NOB-e, što zajedno sa onih 5, koji su zaštićeni u 1953 god. ukupno iznosi 38 spomenika. To su objekti, za koje su vezani važniji događaji u toku NOB-e, privremena sjedišta važnijih političkih i vojnih tijela. NOB-a, partizanske bolnice, nekoliko rodnih kuća narodnih heroja i slično.

Što se tiče konzervatorskih zahvata na ovoj vrsti spomenika, možemo istaknuti samo onaj u Ostrošcu kod Bihaća, za čiji se početak investirala znatna suma novaca.

Zavod se, pored ostaloga, bavio proučavanjem samog zadatka zaštite spomenika NOB-e i puteva njegovog najboljeg izvršavanja. Izrađen je i jedan prijedlog za rješenje najvažnijih pitanja iz ove oblasti koji će se uskoro razmatrati na sastanku svih ustanova koje djeluju na ovom polju.

ZAŠTITA PRIRODE

Pravi početak rada Zavoda na zaštiti prirodnih rijetkosti pada u posljednje dane decembra 1953 g., kada smo dobili referenta za taj posao. Prvi poslovi su se odnosili na upoznavanje problematike zaštite prirode kako u Bosni i Hercegovini tako i u drugim republikama. U tu svrhu referent je u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu, kao i u Sarajevu posjetio niz ustanova i pojedinih stručnjaka, čiji se rad odnosi na zaštitu prirode, ili s kojima bi ovaj Zavod trebalo da saraduje i koordinira. Paralelno s tim prikupljani su podaci o pitanjima zaštite spomenika prirode u koja bi Zavod trebalo najprije da zahvati. Tako je stvoren prvi osnovni plan rada. Da bi naš početak bio što bolje organizovan, da bi bio realan i temeljit trebalo se konsultovati sa svim zainteresiranim faktorima. Trebalo je o tim našim prvim koracima informirati te faktore, s njima zajedno provjeriti naše podatke i dopuniti naš plan i, konačno, na izvršenju poslova mobilisati sve one koji bi korisno poslužili, kao i zgodno koordinirati te snage. Zato smo smatrali da je potrebno organizovati konferenciju pretstavnika zainteresovanih ustanova i širu diskusiju po osnovnim pitanjima zaštite prirode u B i H. Također smo smatrali da je potrebno za ovu oblast

formirati uz Zavod i neko stalno savjetodavno tijelo. Do takve konferencije je i došlo 5. III. 1954 g. Tom prilikom je zajednički donešen plan rada Zavoda za ovu godinu i zaključak da se pri Zavodu formira Komisija za zaštitu prirodnih rijetkosti kao savjetodavni organ.

Rješenjem Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR B i H, broj 2319/54 od 12. V. 1954 g. postavljena je ta Komisija u kojoj su pored direktora Zavoda i stručnog referenta imenovani slijedeći članovi:

1. Dr. ing. Pavle Fukarek — ispred Poljoprivredno-šumarskog fakulteta i Planinarskog Saveza B i H.
2. Ing. Sokrat Žakula — ispred Uprave za šumarstvo.
3. Ing. Aleksandar Panov — ispred Instituta za šumarska istraživanja.
4. Prof. dr. Živko Slavnić — ispred Biološkog instituta.
5. Ing. Đorđe Kosorić — ispred Instituta za ribarstvo.
6. Salem Behlilović — ispred Zavoda za geološka istraživanja.
8. Prof. Adem Buturović — ispred Biološkog društva B. i H.

9. Prof. Aziz Sultanović — ispred Turističkog: saveza B. i H.

10. Ing. Ljubo Obradović — ispred Lovačkog saveza B. i H.

Prema planu, najveći dio posla odnosio se na terenske radove — na upoznavanje pojedinih područja i objekata, na prikupljanje podataka na terenu, evidenciju, a poslije i zaštićivanje samih objekata. Pri tome je orijentacija bila na ugroženim i važnijim rijetkostima. Tako su obuhvaćena ova područja i objekti:

Područje prašume Peručice sa glavnim objektima kao što su: Vodopad Skakavci, planinski pašnjaci Sniježnice i Prijedor, sve neklave u samoj prašumi, lovački objekti i dr.

Također je obavljen uvid na terenu u prašumska područja Tanja kod Donjeg Vakufa, Loma kod Drvara. Bitovnje kod Konjica, Pogorelice kod Kiseljka i Crne Gore kod Nevesinja.

Pregledana su područja Pančićeve omorike kod Višegrada (Gostilja i Veliki Stolac) gdje se namjerava osnovati nacionalni park.

Izvršen je pregled znatnog broja rijetkih florističkih objekata.

Učinjena je prva posjeta znatnom broju pećina, koje će — kako izgleda — i po broju i po osobinama predstavljati vrlo važan dio cjelokupnog fonda prirodnih rijetkosti B i H: Biambarskoj pećini, Hrustovači, Golubovička kod Prače, Vilinskoj pećini kod Sebešića, Dabarskoj kod Sanskog Mosta, Snjetici, Provaliji (Maloj Vjetrenici), Rušpiji, Vranjači i Novakuši kod Nevesinja, te Dusini kod Fojnice.

Upoznati su najinteresantniji vodopadi: Vodopad Plive kod Tajca, Vodopad Kravice kod Ljubuškog, Plačkovac na rijeci Ugru, vodopad Blihe kod Sanskog Mosta, vodopad

Šistice kod Boračkog Jezera, Skakavac kod Sarajeva i Skakavci u Peručici.

Osim toga izvršena je posjeta izvorima: Perutcu kod Jablanice, Buni u Blagaju i Dabru kod Sanskog Mosta, a također i jezerima i blatima: Boračkom, Prokoškom i Hutovu.

Skoro svi navedeni objekti su stavljeni pod zaštitu države, a kod ugroženih preduzete su i posebne mjere da se spriječi svako oštećivanje ili uništavanje tih objekata.

Posebna pažnja posvećena je vodopadu Plive u Jajcu, koji je dosada u velikoj mjeri izgubio od svog značaja, zahvaljujući nebrizi i nestručnosti nadležnih organa Stare Jugoslavije, a čija je egzistencija danas i u buduću uslovljena jedino srećnom koordinacijom organa koji rade na podizanju elektroenergetskih objekata u ovom kraju i organa zaštite. Pristupili smo proučavanju stanja vodopada preko naših eminentnih stručnjaka. (Vidi poseban članak prof. I. Pevalaka u ovom broju Godišnjaka). Započeti posao će se nastaviti u idućoj godini.

Referent je prisustvovao prvom Speleološkom Kongresu Jugoslavije koji je početkom godine održan u Postojni, a kasnije je radio na osnivanju republičke speleološke sekcije.

Stručnjak Zavoda je učestvovao i na konferenciji u Zagrebu, koju je Zavod Hrvatske organizovao po pitanju nacionalnih parkova, specijalno zaštite Plitvičkih Jezera.

Dosta je učinjeno i na poslovima agitacije i propagande zaštite prirode.

U cilju pravilnijeg rada na zaštiti prirode naše Republike Zavod je tokom godine održavao korisne veze i suradnju sa svim ustanovama koje su zainteresovane za prirodne rijetkosti B i H. U tome pogledu naročito nam je bila dragocjena pomoć šumskih uprava.

ODNOS NARODNIH ODBORA PREMA SPOMENICIMA KULTURE

Sve je veći broj narodnih odbora, koji pokazuje interes za spomenike kulture svoga područja. Taj interes dolazi naročito do izražaja kod onih odbora, koji nemaju osobito razvijenu industriju, pa bi željeli da svoje spomenike učine atraktivnim faktorima turizma (Trebinje, Stolac, Tešanj, Gradačac). Ali, takvi odbori obično nemaju dovoljno materijalnih sredstava za opravke i uređenje svojih spomenika. Ima sve više i narodnih odbora koji u svojim budžetima osiguravaju izvjesne sume novaca za održavanje spomenika kulture ili prirodnih rijetkosti, ili na drugi način pomažu zaštitu našeg kulturnog nasljeđa (Mostar, Doboj). Međutim, još uvijek ima narodnih odbora koji se slabo brinu za spomenike. Na pr. upadno je da već dvije godine Narodni odbori grada Sarajeva i grada Banja Luke nisu mogli da odvoje takorekuć ni jednog dinara za održavanje spomenika koji po broju, a pogotovu po svojoj vrijednosti predstavljaju skoro ono najbolje što imamo u Republici. Ima slučajeva gdje se ne poštuju zakonski propisi o zaštiti a da organi vlasti ništa ne preduzimaju, a i takvih gdje se vrše očite povrede, ili gdje se oštećuju i ruše spomenici kulture sa znanjem samih organa vlasti. Iznijet čemo nekoliko takvih slučajeva: Gradsko komunalno preduzeće u Jajcu, djelomično je raskopalo staro groblje Varošnice radi eksploatacije kamena (sedre). Preduzeća »Rudnik« i »Željezara« upropastili su stare kovačke majdane u Varešu. Sresko preduzeće »Trahit« iz Maglaja uporno je radilo na kopanju kamena u masivu brda na kome je smještena stara maglajska tvrđava. Gradski narodni odbor u Travniku izdao je građevinsku dozvolu za podizanje nekoliko baraka na starom groblju u samom gradu što je povuklo i uništavanje znatnog broja nadgrobnih spomenika. Preduzeće »Graditelj« i »Soko« razorili su dijelove jedne vrlo vrijedne ekonomske zgrade XVI vijeka u Mostaru. Biblioteka, mineraloške zbirke, a donedavna i arheološke i etnografske zbirke bivše isusovačke crkve u Travniku izložene su propadanju i otuđivanju. Neki odbori izdaju lokacije za građenje u neposrednoj blizini spomenika, a da se prethodno ne konzultuju sa Zavodom (Sarajevo), a negdje se kod izrade urbanističkih generalnih planova Zavod ne poziva na saradnju. Neki Komunalni organi insisti-

raju na tome da im organi zaštite traže odobrenja za konzervatorske zahvate na pojedinim objektima. Kada je na pr. povjerenik zaštite spomenika u Mostaru pristupio popravci jednog spomenika, koji je bio ugrožen, a pretpostavku za odobrenje obavljanja radova podnio sa manjim zakašnjenjem, sudija za prekršaje ga je novčano kaznio. Kada se dio zida starog grada u Travniku počeo obrušavati i time ugrožavati živote građana, organi narodne vlasti iz Travnika su smatrali da je Zavod dužan da obezbijedi potrebna materialna sredstva za zatvaranje breše na zidu da bi Zavod mogao odgovarati za eventualne nesreće. Uz odobrenje organa vlasti kod Teslića je jedna manja nekropola stećaka razrušena i upotrebljena kao građevinski materijal. Težak je slučaj koji se desio u selu Klotijevcu na teritoriju SNO-a Srebrenica, gdje je za gradnju školske zgrade upotrebljeno oko 100 komada dragocjenih (još neproučenih), ukrašenih stećaka.

Zavod je u ovakvim slučajevima na razne načine intervenisao — upozoravao na zakonske propise, obraćao se odgovornim predstavnicima preduzeća i narodnih odbora, tražio intervenciju organa vlasti, javnih tužioštava, Državnog pravobranioštva, redovnog suda i Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR B i H. Opširan dokumentacioni materijal o raznim oblicima povrede Zakona o zaštiti spomenika kulture upućen je Saveznom institutu u Beograd koji ga je, zajedno sa sličnim materijalima iz drugih republika koristio, naročito kod izrade pretstavke koja je u maju 1954 god. dostavljena Saveznoj narodnoj skupštini. Napominjemo da izneseni slučajevi predstavljaju ozbiljnu kočnicu u radu u Zavodu i u sličnoj mjeri angažuju pravnu službu Zavoda uopšte. Oni dosta jasno govore o tome kako još mnogo mora da se radi na objašnjavanju značaja spomenika kulture i potrebe njihovog čuvanja, kako je hitno da se neki zakonski propisi noveliraju, a i donesu novi, koji bi precizirali obaveze lokalnih organa narodnih vlasti prema spomenicima i, konačno, kako će naše narodno kulturno nasljeđe biti efikasno čuvano samo onda kada svi naši građani budu to smatrali vlastitom svojinom.

PROBLEM FINANSIRANJA KONZERVATORSKIH ZAHVATA

Finansiranje konzervatorskih zahvata odavno je najozbiljniji problem zaštitne službe B i H. Zadnje tri godine u budžetu Zavoda bila je u tu svrhu osigurana suma, koja je s obzirom na stanje i potrebe samog spašavanja spomenika bila vrlo skromna (kretala se od 5—9 miliona dinara). Pored toga, neki narodni odbori, koji su pokazivali najviše razumijevanja za svoje spomenike, na naš prijedlog ili samoinicijativno, odvajali su izvjesne, opet skromne sume za njihovo održavanje. Rijetka prilika je bila da smo uspjeli da iz sredstava nekog trećeg faktora (industrije, ustanove) mobilizujemo za popravak nekog objekta. U takvim prilikama, većina mjesta se obraćala Zavodu za opravke. Zavod je, međutim, mogao da interveniše gdje je bilo najteže stanje. Radovi su se, uglavnom organizovali putem narodnih odbora. Neke poslove, kao na pr. čišćenje fresaka, konzervaciju najdelikatnijih spomenika, Zavod je morao sam organizovati i izvoditi. U diskusijama koje su vođene u organima Izvršnog vijeća, prilikom pretresa prijedloga budžeta za 1955 godinu stalo se na stanovište da se odsada krediti za konzervatorske zahvate osiguravaju isključivo u budžetu narodnih odbora, a da se u budžetu Zavoda predvide krediti samo za njegove studiske i druge interne radove. U tu svrhu Zavod je i republičkim organima i narodnim odborima predložio spomenike koje bi trebalo popravljati i sredstva koja su potrebna za te popravke u 1955 godini. Aktivni narodni odbori bi trebalo da ta sredstva osiguraju od svojih prihoda, a ostali da ih zatraže kao dotaciju od Izvršnog vijeća. To je upravo aktuelno ovih dana i ne znamo kakvi će biti rezultati. Mi-

šljenje kolektiva Zavoda se sastoji u tome da je principijelno dobro da se tako planiraju sredstva za održavanje spomenika, ali da je trebalo za izvjesne objekte rezervirati kredite u budžetu Zavoda. Osim toga, trebalo je najprije, preduzeti neke mjere da se sa sigurnošću može pretpostaviti da će se krediti u budžetima aktivnih narodnih odbora obezbijediti, a kod pasivnih dotirati barem za one spomenike koji zbog ugroženosti to prije svih trebaju. Ovako, čini nam se da ova mjera isključivog oslanjanja na uvidavnost samih odbora može da za prvo vrijeme ne uspije, što bi bila nenadoknadi šteta za same spomenike.

U sklopu ovoga problema zasebno se ističe pitanje kako održavati nepokretne spomenike sakralnog karaktera, naročito kada se radi o aktivnim bogomoljama. Kod vjerskih organizacija, kao i kod privatnih, osjeća se tendencija da država finansira konzervatorske zahvate na bogomoljama, ili drugim objektima, kada su oni proglašeni spomenicima. U zadnje se vrijeme osjeća i tendencija nekih narodnih odbora, odnosno njegovih organa. da se sredstva komune ne troše na održavanje takvih spomenika, bez obzira da li vjerska organizacija ima sredstva, ili ne, zato što bi takva praksa, navodno stvorila politički problem, t. j. što bi pripadnici drugih religija (kojima ne pripada izvjestan sakralni spomenik) mogli da prave pitanje od eventualnog trošenja zajedničkih sredstava. Ovo je jedno važno pitanje, koje ne može, a nije ni nadležan da rješava sam Zavod, nego bi se moralo raspraviti u Narodnoj skupštini.

VEZE SA TERENOM

Veza Zavoda sa terenom održavana je preko mreže povjerenika i preko savjeta za prosvjetu i kulturu narodnih odbora. Broj aktivnih povjerenika je vrlo malen, i prema tome, nedostatan. Osim toga, povjerenici svoj posao rade dobrovoljno, pa se od njih ne može ni tražiti mnogo. Savjeti za prosvjetu i kulturu narodnih odbora nejednako reaguju na naše potrebe; neki se bore za interese zaštite, ali mnogi su potpuno okupirani drugim i za njih važnijim poslovima. Najaktivniji povjerenik je bio u Mostaru. U ovome je gradu zaštitna služba, zahvaljujući ljudima koji su se na tim poslovima zdušno angažovali i materijalne pomoći koju su u tome pogledu imali od strane Gradskog narodnog odbora, organizovala čitav jedan mali ured. Uprava za zaštitu spo-

menika kulture, koja vrlo dobro funkcioniše. U Travniku, Bihacu i Prijedoru naša zaštita se oslanjala na rukovodioce tamošnjih lokalnih muzeja. Osjeća se potreba da se pitanje organa zaštite na terenu temeljito riješi. Neposredna briga za spomenike kulture, besumnje, pripada Komuni i narodni odbor kao njen predstavnički organ trebalo bi da što prije nade rješenje toga pitanja. Vjerovatno će najbolje odgovarati to da se još u nekoliko centara, formiraju uprave, kao u Mostaru, a u većini mjesta morat će se pronaći podesni ljudi, koji će se kao pojedinci honorisati za svoj rad. Osim toga, nužno je postaviti izvjestan broj plaćenih čuvara spomenika (zasada imamo samo jednoga u Mogorjelu), koji bi također bili na budžetima narodnih odbora.

AGITACIJA I PROPAGANDA

Shvaćajući potrebu agitacije i propagande Zavod je u tome pogledu poduzimao niz mjera. Priznajemo da ta naša aktivnost nije bila dovoljno planska. Osim toga, za tu svrhu nismo imali nikakvih materijalnih sredstava, što je predstavljalo teškoću u tome poslu. Službenici Zavoda su napisali desetak članaka u bos. herc. dnevnoj i stručnoj štampi i na sarajevskoj Radio stanici i održali također desetak javnih predavanja u Sarajevu, Zenici i Čapljini. Kolektiv Zavoda je dosta doprinio organizaciji i uspjehu Nedjelje muzeja i zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti koja je u našoj Republici, kao i u čitavoj zemlji, održana od

3.—10. oktobra 1954 godine. Nekoliko članaka i predavanja bili su posvećeni zaštiti prirodnih rijetkosti, službi koja je u našem Zavodu nova i koju je trebalo relativno nešto više popularizirati. U vezi s tim Zavod je imao mogućnost da koristi i nekoliko kratkometražnih filmova strane produkcije.

Ovdje se može napomenuti, iako to nije samo stvar agitacije, da je Zavod u prošloj godini, uspio da izda ne samo »Naše starine« broj II (za 1954 g.), nego i jednu publikaciju o stećcima, »Kupres«, što je besumnje od velikog značaja. Za (kvalitet broja I »Naših starina« Zavod je dobio nekoliko vrlo povoljnih stručnih ocjena i priznanja.

OSTALI POSLOVI, PROBLEMI I TEŠKOĆE

U 1954 godini u Zavodu se radilo na projektima međunarodne Konvencije i Deklaracije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata. Sekretarijat za inostrane poslove, pored ostalih, pozvao je po ovome pitanju na saradnju konzervatore i muzealce. Organizaciju toga posla preuzeo je Savezni

instituti za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Projekti su diskutovani na nekoliko sastanaka u Sarajevu, a naši predstavnici su prisustvovali i na međurepubličkim konferencijama u Zagrebu i Beogradu i svojim učešćem pomogli da se ova materija što bolje obradi.

Kolektiv Zavoda, a posebno njegova pravna služba, uzeo je aktivnog učešća u razmatranju prednacrtu novog Općeg Zakona o zaštiti spomenika kulture koji je izrađen u Saveznom institutu i koji je potkraj godine postao vrlo aktuelan. Stvarne, razrađene i obimne primjedbe koje smo dali na ovaj prednacrt najbolji su znak kako smo ozbiljno prišli ovom zadatku. Prednacrt općeg zakona je još u diskusiji.

Pokrenuto je pitanje donošenja propisa o poreskim olakšicama vlasnika spomenika kulture, kako bi ovi mogli održavati te spomenike. U tu svrhu su prikupljeni brojni podaci i dostavljeni Savjetu za privredu NR B i H gdje se upravo radi na nacrtu tih propisa.

Pri Zavodu djeluje Komisija za pregled predmeta koji se izvoze u inostranstvo, a koji bi mogli imati spomenička svojstva. Carinski organi upućuju stranke Zavodu kada god im se učini da bi predmet mogao imati spomeničku vrijednost. U toku godine nije bilo žalbi na odluke Zavoda.

Zavod je održavao korisne veze sa Saveznim institutom i svim Zavodima za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti kao i sa drugim sličnim stručnim i naučnim ustanovama u zemlji. Sa inostranstvom je bila veza putem razmjene publikacije i sa turskim konzervatorima putem kratke posjete Istanbulu, o čemu je bilo riječi na drugom mjestu. (Bilješka). Naročito nam je bila korisna veza sa Zavodom Srbije, Makedonije i Dalmacije, a još posebno veza i pomoć Saveznog instituta koji nam je pored ostaloga iz bečkog arhiva dobio izvjestan broj fotografija crteža srednjovjekovnih utvrda (iz 1667 godine) i darovao 350 m uske vrpce za filmsko snimanje. Zavodu je bila dragocjena

veza sa Zemaljskim muzejom i njegovim stručnjacima, kao i sa Poljoprivredno-šumarskim fakultetom, Institutom za šumarska istraživanja, Biološkim institutom i sličnim ustanovama i njegovim stručnjacima kada se radilo o poslovima zaštite prirodnih rijetkosti. Veza organa zaštite sa turističkim organizacijama razvija se postepeno, kako se razvijaju te nove organizacije. Ona je dobra i obostrano korisna.

Iz svega naprijed izloženoga vidi se pod kakvim je uslovima Zavod djelovao u 1954 godini, kakvim se problemima bavio i s kakvim poteškoćama borio. U najteže probleme, svakako možemo ubrojiti problem osiguranja najnužnijih materijalnih sredstava, a u vezi s tim pravilnog regulisanja finansiranja uopšte konzervatorskih zahvata na nepokretnim spomenicima kulture, zatim problem stručnjaka, pravilnijeg odnosa organa narodnih vlasti i građana uopće prema kulturnim dobrima, s tim u vezi i savremenijih, jasnijih i efikasnijih pravila-propisa o zaštiti. Među ostale poteškoće, koje smo naveli na nekoliko mjesta ovoga izvještaja, ističemo još jednu s kojom se neprestano borimo i ne možemo da je svladamo — nedostatak službenih prostorija, što nam uveliko smeta u radu.

Iz svega što je naprijed izneseno, čini nam se opravdan zaključak da je Zavod, zajedno sa svim organima zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti B i H, blagodareći općenito povoljnijim ekonomskim i kulturno-prosvjetnim uslovima, u 1954 godini imao relativno povoljnije uslove i svoga rada, da je u tome radu i pored poteškoća, neriješenih pitanja i propusta, imao brojnije i kvalitetnije rezultate.